

Ірина Геннадіївна ЛУЦЕНКО,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків)

Георгій Вадимович АВРАМЧУК
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків)

ЖЕРТВИ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У ФОКУСІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто багатоаспектні питання, пов'язані з визначенням статусу жертв збройного конфлікту. Акцентовано увагу на відсутності уніфікованого визначення жертви у міжнародному праві, а також міжнародних інструментів та механізмів реагування в питаннях відшкодування шкоди. Такі галузі міжнародного права, як міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини та міжнародне кримінальне право різняться між собою у підходах та категоріях жертв. Запропонована низка критеріїв, за якими може бути здійснене визначення жертв збройного конфлікту, а також перелік органів і організацій, які можуть надавати статус жертви та сприяти в його отриманні. У перспективі розбудови національної концепції перехідного правосуддя питання визнання жертви збройного конфлікту має враховувати різноманітні юридичні, соціальні та гуманітарні аспекти. Використання міжнародного досвіду та принципів перехідного правосуддя сприятиме ефективному захисту жертв збройного конфлікту, що включає правове

визнання, соціально-економічну допомогу, психологічну реабілітацію та доступ до правосуддя.

Ключові слова: збройний конфлікт, війна, жертва, злочинність, протидія злочинності, перехідне правосуддя, відшкодування шкоди.

Постановка проблеми. Як будь яка війна, російсько-українська війна рано чи пізно закінчиться. Втім, вже зараз наслідки цієї війни можна вважати катастрофічними: винищені цілі родини; вбиті військові і цивільні, серед яких є діти, в тому числі немовлята; каліцтво і фізичні травми; психологічні розлади та психічні хвороби; масова міграція; примусова депортація; екологічна шкода; урбіцид; знищена та зруйнована критична інфраструктура; фінансово-економічні збитки; тимчасова окупація території України; освітньо-педагогічна криза (особливо на сході країни) тощо. Для окремої людини або родини, ці наслідки є/можуть бути не виправним, для країни вони також є деструктивними. Проте саме на державу покладається обов'язок щодо створення умов для відновлення суспільства і країни.

Зарубіжний досвід країн, що пройшли шлях від війни до миру, свідчить про необхідність і важливість допомоги жертвам, що постраждали в ході конфлікту. Станом на зараз Україна вже надає допомогу окремим категоріям осіб, які постраждали в ході збройного конфлікту росії проти України, проте питання щодо офіційного статусу жертви війни залишається відкритим.

Ступінь наукової розробки з тематики жертв збройного конфлікту в цілому є доволі широким. З різних наукових ракурсів здійснено внесок у дослідження цієї тематики вітчизняними дослідниками-кримінологами серед яких М. М. Гнатівський, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Ю. В. Орлов, Н. І. Сатохіна, В. В. Сокурєнко, В. О. Туляков та інші. Вагомий внесок наукової спільноти у розроблення означеної тематики є беззаперечним, проте для дискусії залишається низка питань, як от: хто може претендувати на статус жертви, хто надаватиме цей статус, яка має бути процедура доведення тощо. Всі ці питання досить важливі для отримання відшкодування шкоди від збройного конфлікту, та подальших кроків для примирення українського населення. Тож пошук відповідей на зазначені питання триває.

Мета статті – дослідження кримінологічних аспектів надання статусу жертв збройного конфлікту та оцінка ролі перехідного правосуддя у їхньому захисті.

Виклад основного матеріалу. У контексті збройних конфліктів, таких як російсько-українська війна, жертви займають центральне місце в питаннях перехідного правосуддя. Їхнє визнання, захист прав, відшкодування збитків є важливими елементами побудови справедливості у повоєнний період.

За визначенням енциклопедії сучасної України жертви війни – особи, які загинули або постраждали під час і внаслідок воєнних дій, їхнього прямого чи опосередкованого впливу. Поняття «Жертва війни» у сучасному

міжнародному праві об'єднує категорії людей, які підпадають під дію спеціальних угод, що обумовлюють їхній статус і права: цивільне населення на території, де йдуть воєнні дії; військовополонені (зокрема повстанці й іноземці добровольці, але не терористи і найманці); поранені та хворі; потерпілі від катастроф на морі під час бойових дій; інтерновані та ін. При цьому правові норми щодо жертв війни поширюються на збройні конфлікти як міжнародного, так і неміжнародного характеру¹.

Питаннями жертв війни (збройного конфлікту) опікується не тільки держава, суспільство яких постраждало в наслідок конфлікту, але і міжнародна спільнота. Правовий статус жертв війни регламентується створеними на основі досвіду 2-ї світової війни Женевськими конвенціями (12.08.1949 р.) про захист жертв війни, які містять чотири універсальних міжнародних договори.

Про необхідність міжнародно-правового регулювання захисту жертв війни свідчать такі сухі, але вражаючі уяву цифри. Практично протягом всієї історії цивілізації війна була однією з основних форм відносин між народами. За останні п'ять тисяч років відбулося близько 14 тисяч воєн, у яких загинуло понад 5 млрд. чоловік. За 3400 років можна нарахувати тільки 250 років загального миру – це менш 1 % часу існування людства. XX століття не є винятком. Саме у XX столітті відбулися дві найбільш руйнівні війни. Перша світова війна унесла за собою 10 млн. убитих і 21 млн. чоловік, загиблих від голоду і хвороб. У Другій світовій війні загинуло понад 40 млн. чоловік².

Привертає увагу також і значне збільшення кількості жертв з числа мирного населення. В Першій Світовій війні співвідношення серед убитих складало двадцять комбатантів на одного цивільного. У період Другої Світової війни це співвідношення приблизно прирівнялося. Сучасні ж збройні конфлікти характеризуються значним збільшенням жертв серед мирного населення відносно військовослужбовців³.

Станом на зараз важко оцінити кількість людей, які стали жертвами збройного конфлікту (жертвами міжнародних злочинів та грубих порушень прав людини). Саме тому національні і міжнародні зусилля мають бути спрямовані, як на притягнення винних за вчинені міжнародні злочини, так і на правовий захист і відшкодування збитків жертвам війни.

Проблеми відшкодування шкоди ускладнюються відсутністю уніфікованого визначення жертви, а також міжнародних інструментів та механізмів реагування в питаннях відшкодування шкоди. Кожна галузь міжнародного права має відмінне визначення жертв і різну юридичну основу. Окрім того є відмінності і у підходах та категоріях жертв, так

¹ Грабовський С. І. Жертви війни // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-19082> (дата звернення: 03.12.2024).

² Міжнародне гуманітарне право: Посібник / за ред. Т. Р. Короткого. Київ – Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016–2017. С. 5-6.

³ Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. С. 82.

наприклад: міжнародне гуманітарне право орієнтовано на збройні конфлікти і приділяє увагу цивільним, військовополоненим та пораним, забезпечуючи їм гуманітарний захист; міжнародне право прав людини охоплює мирний та воєнний час і акцентує увагу на універсальних правах людини, гарантуючи захист прав людини і доступ до правосуддя; міжнародне кримінальне право зосереджується на переслідуванні найтяжчих міжнародних злочинів і концентрується на жертвах масових злочинів і систематичних порушень, створюючи механізми відшкодування через міжнародні трибунали.

Враховуючи вище зазначене, національна концепція перехідного правосуддя має будуватися з урахуванням міжнародних особливостей. Такий підхід створить умови для притягнення винних до відповідальності і відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту в рамках усіх можливих юрисдикцій.

Питанням жертв збройного конфлікту українська сторона почала опікуватися ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Так громадськими організаціями «Харківська правозахисна група» та «Мирний берег» на підставі зібраної інформації в Донецькій і Луганській областях в 2014-2018 рр. до жертв збройного конфлікту були віднесені наступні категорії:

- загиблі, військові і цивільні особи, і члени їх родин;
- поранені, військові і цивільні, і члени їх родин;
- зниклі безвісти, військові і цивільні, в тому числі жертви насильницьких зникнень і члени їх родин;
- незаконно позбавлені свободи і особи, що незаконно утримуються під вартою, та члени їх родин;
- жертви тортур і жорстокого поводження;
- жертви сексуально і гендерно зумовленого насильства;
- жертви посягань на людську гідність, військові та цивільні особи;
- ув'язнені, які перебувають в установах виконання покарань на неконтрольованій урядом території;
- жертви переслідувань на неконтрольованій урядом території за ознакою приналежності до групи: роми; члени ЛГБТ-спільноти; віруючі церков, які не визнаються Московським патріархатом;
- люди, які втратили житло та інше майно в зв'язку з військовими діями¹.

До цього переліку жертв необхідно додати і такі категорії як: жертви примусових депортації; викрадені і незаконно всиновлені діти (справа Львови-Белової); люди, які отримали фізичні травми (каліцтва), а також психологічні травми та психічні розлади і захворювання.

В рамках перехідного правосуддя також мають бути вирішені і такі складні питання, як визнання і встановлення статусу жертв збройного

¹ Жертви збройного конфлікту на сході України в 2014 – 2018 рр. Київ, 2009. 14 с. UPD: https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2019/01/Web_Victim_A5_ukr.pdf (дата звернення: 01.12.2024).

конфлікту щодо людей, які перебувають на тимчасово окупованій території. Особливої уваги потребують категорії людей, які в силу різних причин залишилися на тимчасово окупованій території і були піддані примусовій російській паспортизації, в тому числі діти, народжені у цей період. Не менш важливим є питання щодо примусової русифікації українського населення і визначення їх статусу. Надскладним питанням стає визначення статусу осіб, які впродовж восьми років проживали в окремих областях Донецької і Луганської областей, а також на території АР Крим. Розв'язання цих питань є важливою задачею в рамках розбудови перехідного правосуддя, без їх вирішення навряд чи вдасться досягти примирення українського суспільства в межах кордонів 1991 року.

Критерії визначення жертв збройного конфлікту можуть бути різними, проте ключовим аспектом залишається спричинена шкода, її зв'язок з конфліктом та визнання цієї шкоди відповідними органами, як от:

- визнання в міжнародному праві (статус жертви визнаний міжнародним гуманітарним правом, міжнародним правом прав людини);
- статус і обставини (цивільні (особи, які не приймали участь у бойових діях і постраждали в наслідок конфлікту), військові (особи, безпосередньо приймали участь у збройному конфлікті, і які були вбиті, поранені або взяті у полон), особи, які за нормами міжнародного гуманітарного права потребують захисту і допомоги (хворі, поранені, полонені, тощо));
- психологічні і фізіологічні критерії (встановленні діагнози щодо наявності психологічних травм або психічних розладів/хвороб, викликаних пережитими подіями, поранення, втрата працездатності, наявність каліцтва або інших фізичних травм, що спричинені збройним конфліктом);
- причина шкоди (безпосередній вплив (вбивства, поранення, знищення майна, що настали в результаті бойових дій; опосередкований вплив (примусова депортація, переселення, втрата роботи, голод);
- соціально-економічні критерії (люди, які через конфлікт зазнали матеріальних втрат, а також вимушені переселенці);
- гендерні і вікові критерії (особливо вразливі категорії: жінки, діти, люди похилого віку, представники сексуальних меншин та гендерних відмінностей);
- часовий та географічний критерії (причинно-наслідковий зв'язок між особою і збройним конфліктом, тобто часова і територіальна обумовленість особи у період збройного конфлікту).

Кількість людей, які стали жертвами російської агресії дуже велика, і вона продовжує збільшуватися, адже окупанти не зупиняються. Кожного дня Україна продовжує втрачати своїх людей і зазнавати руйнувань по всій території. Зазначена обставина обов'язково має бути врахована у розбудові національної концепції перехідного правосуддя, оскільки надання статусу жертви є необхідною підставою для відшкодування шкоди, доступу до медичної допомоги і реабілітації, а також для участі у судових процесах.

Національною концепцією перехідного правосуддя має бути

передбачена категорія органів і організацій, які матимуть законні підстави надавати статус жертви. Такими органами і організаціями можуть бути:

- національні органи влади: судові органи, правоохоронні органи, органи соціального захисту;
- міжнародні судові органи: Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, міжнародний трибунал;
- міжнародні гуманітарні організації: міжнародний комітет червоного хреста, Організація об'єднаних націй (можуть надавати допомогу і підтримку в наданні статусу жертви);
- національні і міжнародні неурядові організації (наприклад: Amnesty International, Human Rights Watch, також можуть сприяти в отриманні статусу жертви);
- комісії з примирення та встановлення істини (наприклад: Комісія правди і примирення у Південно-Африканській Республіці, Комісії прийняття, правди та примирення Східного Тимору, Комісія з'ясування правди, співіснування та неповторності у Колумбії тощо);
- медичні установи, які фіксують шкоду спричинену здоров'ю (на підставі медичних заключень може надаватися допомога).

Висновки. Жертви збройного конфлікту є ключовою фігурою у фокусі перехідного правосуддя, оскільки саме вони є складовою елементів (напрямок) перехідного правосуддя, таких як: встановлення правди і справедливості, притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди. Встановлення такого статусу є критично важливим для забезпечення справедливості, компенсації шкоди та реабілітації постраждалих осіб. Основними критеріями визначення жертв залишаються завдана шкода, її зв'язок із конфліктом та визнання відповідними органами.

В умовах російсько-української війни національна концепція перехідного правосуддя має враховувати різноманітність категорій постраждалих, створюючи прозорі та доступні механізми визнання їх статусу. Це стане важливим кроком у відновленні справедливості, подоланні наслідків збройного конфлікту та примиренні українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горностаї П. П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*. 2018. Вип. 7 (21). С. 54–68. DOI: 10.33120/porp-Vol21-Year2018-5.
2. Грабовський С. І. Жертви війни // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL : <https://esu.com.ua/article-19082>.
3. Жертви збройного конфлікту на сході України в 2014–2018 рр. Київ, 2009. 14 с. URL : https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2019/01/Web_Victim_A5_ukr.pdf.

4. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні / Укладачі: В. М. Пашков, Ю. В. Орлов, А. М. Яценко та ін. Харків : Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с.
5. Міжнародне гуманитарне право : посібник / О. О. Войтенко, М. М. Гнатівський, Т. Р. Короткий та ін. ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ – Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2017. 145 с.
6. Орлов Ю. В. Кримінологічні орієнтації в стратегії перехідного правосуддя для України : картографія колективних травм війни. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 107–126. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.08>.
7. Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 11–31.
8. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
9. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. 432 с.
10. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 208 с.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2024

Iryna H. LUTSENKO,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

George V. AVRAMCHUK,

Student

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

VICTIMS OF ARMED CONFLICT IN THE FOCUS OF TRANSITIONAL JUSTICE: CRIMINOLOGICAL ASPECT

The article deals with multidimensional issues related to the determination of the status of victims of armed conflict. Attention is focused on the lack of a unified definition of a victim in international law, as well as international instruments and mechanisms for responding to reparation issues. Such branches of international law, such as international humanitarian law, international human

rights law, and international criminal law, differ in their approaches and categories of victims. The author proposes several criteria by which victims of armed conflict can be identified, as well as a list of authorities and organisations that can grant victim status and assist in obtaining it. In developing a national concept of transitional justice, the issue of recognising armed conflict victims should consider various legal, social and humanitarian aspects. The use of international experience and principles of transitional justice will contribute to the effective protection of victims of armed conflict, including legal recognition, socio-economic assistance, psychological rehabilitation and access to justice.

Keywords: *armed conflict, war, victim, crime, counter-crime, transitional justice, reparations.*